

РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНИХ ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВИХ ГРУП НА РУБЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ: ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Українська історична наука (і, насамперед, Інститут історії України НАНУ), незважаючи на те, що природньо новітній період за визначенням не входить в її першочергові дослідницькі пріоритети, має значні наукові напрацювання по останньому двадцятиліттю. В той же час, в історичних дослідженнях новітнього періоду спостерігається певний перекис на користь робіт, присвячених політичній динаміці. Щодо новітньої економічної історії, то в цій ділянці має місце неоднорідність висвітлення у галузевому вимірі. Наприклад, багато уваги приділено новітній аграрній історії¹. Це можна пояснити, по-перше, наявністю відповідних фахівців, що займалися аграрною тематикою ще за радянських часів та продовжили її розробку за часів незалежності. По-друге, співпрацею істориків з іншими дослідницькими інституціями, які розробляють аграрну тематику (більш докладно див. статтю директора Інститут історії України НАН України В.Смоляна²).

Системною вадою багатьох робіт є їхня слабка аналітична складова. Можна погодитися із оцінкою С.Падалки стану досліджень історії та наслідків приватизаційних процесів в Україні: «Вітчизняна наука (за винятком окремих вчених) практично самоізолювалася від аналітичних оцінок процесів, що відбувалися в сфері приватизації»³. Дану характеристику можна екстраполювати і на тематику фінансово-промислових груп.

Певним компромісом, який дозволяв подавати більш-менш комплексну картину економічного розвитку після 1991 року, стала співпраця істориків та представників інших суспільствознавчих наук. Наприклад, досить цікавим експериментом виглядає поєднання історичного і економічного погляду на Україну в збірнику «Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення», який став результатом проведення міжнародної наукової конференції в Бердянську (травень 2001 року)⁴. Або співробітництво істориків та політологів, яке увінчалася працею до десятиліття незалежності «Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001)»⁵.

Своєрідним підсумком історичних досліджень економічної історії в 1990-ті роки стала монографія М.Плюща «Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки»⁶. Вона досить багата на фактографічний матеріал про розвиток підприємств, на базі яких формувалися фінансово-промислові групи. Але останні опинилися поза увагою дослідника і навіть не згадуються. Крім того, в ній слабкі аналітична та концептуальна складові – звідси багато повторів і фрагментованість тексту. Нарешті, відзначимо вузьку джерельну базу – автор використовує переважно документи органів державної влади та публікації в суспільно-політичній та діловій пресі.

Після 2002 року спостерігається тимчасовий спад в дослідженні економічної тематики. Лише в 2010 році історики починають ближче підходити до проблеми висвітлення становлення і розвитку великого капіталу. Втім, окремої праці по історії фінансово-промислових груп – академічної статті або монографії, – які б давали узагальнену картину з зазначеної теми серед вивчених автором робіт істориків на знайдено. На тлі інших робіт виділяються дві – С.Падалки «Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991-2009)»⁷ та розділ «Економіка перехідної доби (1991-2010)» Г.Касьянова у двотомній праці «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження»⁸ (цей розділ став результатом доопрацювання автором економічних сюжетів його нарисів новітньої історії⁹).

Щодо тексту Г.Касьянова, то звернемо увагу, що він користується крім журналістських публікацій аналітичними звітами недержавних центрів та міжнародних організацій, статтями та монографічними роботами закордонних дослідників, мемуарними виданнями. Все це не тільки дало можливість більш комплексно у порівнянні з попередниками відтворити картину розвитку економіки, але й відійти від констатуючого до аналітичного викладу, а що головне – запропонувати нові концептуальні підходи (див. нижче). Акцентуємо також увагу на тому, що в тексті Г.Касьянова є параграф безпосередньо присвячений темі формуванню та розвитку великого капіталу в Україні.

Чи не найбільше серед вітчизняних істориків уваги фінансово-промисловим групам приділив С.Падалка. Власне, в своїй монографії він розглядає приватизаційні процеси саме скрізь призму

нагромадження капіталу. Відзначимо також широту джерельної бази – використані не тільки акти органів державної влади, але й звіти та доповіді аналітичних центрів, матеріали ділової преси, економічну наукову періодику тощо. В той же час, відзначимо незбалансованість використання джерел. Наприклад, досить інтенсивно використовувалося галузеве видання «Економіка АПК», тоді як часописи, що висвітлювали розвиток інших галузей економіки – проігноровані. Таким же чином в самій монографії у порівнянні з іншим секторами національної економіки надто висока питома вага агропромислової тематики – з 13 параграфів – чотири присвячено саме приватизації та розвитку капіталістичних відносин в АПК (втім, хотілося б відзначити надзвичайно цікавий аналітичний огляд трансформації коопераційного руху). Однак, наприклад, металургія хоча й присутня на сторінках монографії, але частіше в якості окремих ілюстрацій, що явно не відповідає ролі цієї галузі в національній економіці після 1991 року.

Також спостерігається нерівність в оцінках ролі великого капіталу – від констатування закономірності самої його появи та методів формування і конструктивної його ролі на певних етапах новітньої економічної історії до однозначного його неприйняття. Нарешті, відзначаю різнобарвність у використанні термінології при описі розвитку великого капіталу, через що інколи складається враження що навішуються стереотипні емоційні ярлики, замість наукових оцінок.

Втім, сама ідеологія підготовки монографії, задекларована С.Падалкою, символізує новий етап в дослідженні проблематики великого капіталу – перехід від явного чи підспудного осудження до намагання розібратися в проблемі. Зокрема автор пише: «Необхідність встановлення нових цінностей розбудови державності потребує значної кількості практичного історичного знання, з тим, аби максимально активізувати громадську думку, допомогти пересічному громадянину на інтелектуальному рівні збагнути сутність сплетень економічних, політичних, соціальних проблем, і на цій основі сформувані власну громадянську позицію»¹⁰. До сильних сторін роботи дослідника також можна віднести широкі порівняльні екскурси щодо того, як проходили процеси приватизації у пост-соціалістичних країнах та проведення аналізу відношення громадської думки до економічних перетворень у країні.

Перейдемо від загального огляду історичного осягнення розвитку великого капіталу до аналізу літератури за окремими елементами згадуваної проблематики. Особливу увагу звернемо на такі аспекти:

- дослідження проведення та оцінка суспільної ефективності приватизації;
- вивчення істориками виникнення та оцінка діяльності нових бізнесових та владних еліт в Україні;
- виклад історії великих бізнес-структур.

Приватизація

Питання перебігу та суперечливості приватизаційних процесів та їх наслідків – одне з найбільш досліджених істориками. Адже описуючи суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в країні після 1991 року, важко оминати проблему трансформації прав власності.

Насамперед звернемо увагу на термінологічні аспекти. Зазвичай в роботах істориків відсутня рефлексія над термінологією в контексті приватизації. Втім, з цього правила є й виключення. Зокрема, в колективній монографії «Україна на зламі історичних епох (формування виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.))» дослідник Н.Мигрин запропонував розрізняти зміст понять «роздержавлення» та «приватизація». Він зауважував, «роздержавлення передбачало ліквідацію монополії держави на власність в усіх галузях народного господарства»¹¹ і таким чином не зводиться до передачі прав у приватні руки. Однак, це смислове розмежування ще може підійти до перших років перетворень (тобто 1990-1991 роки), коли Україні ще знаходилася на роздоріжжі – чи буде вона разом з СРСР йти шляхом державного капіталізму, чи піде по шляху ліберальних реформ. Але з 1992 року, коли розпочала набирати темпи лібералізація економічної практики, між роздержавленням та приватизацією можна ставити знак рівності.

Соціально-економічні перетворення в промисловості України 1990-х років оцінювалися однозначно негативно вже в перших історичних працях. В той же час відзначимо, що ці праці радше демонструють загальне розчарування суспільства, ніж суцільно науковий підхід. При цьому, свідомо чи несвідомо дослідники притри-

мувалися скоріше консервативних поглядів і у відповідному світлі трактували ситуацію. Так чи інакше, історики фіксували погіршення ситуації і причинами цього називали поміж іншого безвідповідальні дії самих промисловців. Наприклад, вказували на монопольне підвищення цін промисловими підприємствами, які все ще залишалися в державній власності: «Користуючись монопольним становищем і продовжуючи «розкрутку цін», ряд керівників підприємства металургійної, коксохімічної промисловості в 1992 році вдалися до безпідставного завищення цін на продукцію». В свою чергу, «підвищення цін на метал впливало на зростання цін продукції, зокрема, машинобудування, провокувало інфляцію та інші негативні соціально-економічні процеси»¹². При цьому, вказувалося, що це недоліки державного регулювання, відповідно, позитивно оцінювалося пряме державне втручання, що суперечило самому духу ліберальних реформ. Тоді як тези про необхідність прискорення економічних реформ, якщо й були, то швидше для формальності або як необхідність озвучення позиції офіційної влади.

Відзначимо, що найбільш деструктивні тенденції як раз мали місце у відносно короткий період (в три-чотири роки), коли на політичному рівні було вже прийнято рішення про перехід країни до капіталістичних відносин, але реальні кроки з впровадження реформ затягувалися. Реальна приватизація великих промислових підприємств розпочалася лише з середини 1990-х років і йшла до 2004 року. Звернемо увагу на думку С.Кульчицького про те, що аналізуючи приватизаційні процеси також «не можна забувати про постійну боротьбу навколо ринкових реформ між виконавчою і законодавчою владами. Верховна Рада кількох скликань ставилася до ринкових реформ з упередженням і влаштувала приватизаційним процесам справжню обструкцію. Жодна з програм приватизації не була нею затверджена. Й досі законодавство не захищає достатнім чином відносини власності»¹³.

Перші результати приватизації в промисловості негативно оцінив історик М.Плющ вже в 1996 році: «Здійснення приватизації і роздержавлення, перші кроки до ринкової економіки мали стати засобами зміцнення української економіки, засобами виходу із кризи. Однак економічного ефекту від того, що значна частина підприємств змінила власників, не було одержано. Нові власники часто позбавлені почуття відповідальності, не дбають про тех-

нічне переозброєння виробництва, більше уваги приділяють турботам про заробітну плату. В ході приватизаційних процесів, порушувалося законодавство, були спроби приватизувати об'єкти, які не підлягали приватизації»¹⁴.

В наведеному уривку віддзеркалений розповсюджений в громадській думці стереотип про те, що начебто в великій кількості випадків, після приватизації нові власники не тільки не бажали розвивати підприємства, але й навпаки навмисно виводили основні фонди (простіше, різали на металолом), і в цьому вбачався злий умисел. Такий підхід відверто порушує принцип історизму – дослідник проігнорував реальний стан речей на той час. Закриття частини промислових потужностей в великій мірі було закономірним процесом, більше того, з точки зору економічної доцільності застаріли потужності мали виводитися більш прискореними темпами. Для порівняння у Східній Німеччині, де ситуація зі станом основних фондів була кращою, з кінця 1990-го до середини 1994 року років було закрито 25% великих підприємств через їх застарілість¹⁵.

На рубежі 1990-х – 2000-х років в історичній літературі сформувався однозначно негативний погляд на приватизаційні процеси. Суть цього підходу відображена в наступній тезі: «Держава й суспільство збіднили на величезні суми майнового капіталу. Своєю чергою, нові власники, які безкоштовно одержали (якщо висловитись точніше, то розкрали) цей капітал, здебільшого не вміли і не знали як ним по господарськи розпорядитися. Проголосивши себе підприємцями, вони не підготували програм ефективного використання зазначеного капіталу»¹⁶. При зовнішній вірогідності цієї тези, при більш детальному аналізі можна побачити підміну понять: а чи держава та суспільство на той час були власниками (реальними, а не номінальними) цього майна? Формальне визнання власності на підприємства колишнього СРСР новітньою українською державою не було підкріплено ані інституційно, ані, навіть, психологічно. А про українське суспільство в якості власника на засоби в виробництва навіть за соціалізму можна говорити досить умовно, тим більше це не відповідає дійсності після 1991 року.

Своєрідним підсумком історичних досліджень приватизаційних процесів в 1990-х роках можна вважати тематичний розділ в монографії М.Плюща «Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки». Дослідник досить емоційно, не аргу-

ментуючи наполягав, що в Україні «було обрано гірший в історії варіант роздержавлення і приватизації»¹⁷. На його думку основні прорахунки та негативні наслідки приватизації такі:

- низький економічний ефект для держави («купуючи підприємство, новий господар не брав на себе зобов'язань щодо майбутнього цього об'єкту»);

- практика заниження вартості державного майна, що підлягало приватизації, та тіньова приватизація;

- утискування прав трудових колективів;

- розчленування та втрата високотехнологічних підприємств в результаті повільної корпоратизації;

- в цілому, недоліки в ході її проведення привели до шкоди народним і національним інтересам¹⁸.

Основними бенефіцарами приватизації, на думку М.Плюща, стали директора підприємств. При цьому він вказував на неоднозначний характер методів отримання власності. По-перше, «керівники підприємств винайшли різні варіанти викупу кращої частини державної власності за безцінь орендними колективами». По-друге, використання інвестиційних компаній, які скуповували приватизаційні та компенсаційні сертифікати для придбання пакетів акцій підприємств. По-третє, «директорський корпус з допомогою різних хитрих ходів чиновників-юристів відкладав на потім сплату податків у державний і пенсійний фонди, фонд Чорнобиля і посилено готувався до приватизації...Виношувалася проста, але вигідна ідея – оголошувати підприємства банкрутами і таким чином швидко позбавлятися від численних акціонерів, а потім вигідно продати ці підприємства, як правило за безцінь»¹⁹.

Дискусійним є спостереження М.Плюща, що «домогтися вагомих економічних успіхів на приватизованих поспіхом об'єктах майже ніхто з директорів так і не зміг, хоча приватизовані підприємства і працювали краще державних». При визначенні причин цього дослідник обмежується лише поверховим судженням про «старі методи керівництва» і «не готовність працювати по-новому»²⁰. Хоча далі самий наводить приклади успішних трансформацій. Тут також можна згадати слова відомого політика Володимира Горбуліна: «В промисловості була ціла плеяда блискучих директорів практично в будь-якій галузі народного господарства. Частина з них зуміла трансформуватися в складних процесах пе-

рехідного періоду в ринкову економіку, і вони вже сьогодні є представниками самого сучасного ринкового менеджменту»²¹.

Втім, відзначимо, що аналітична частина роботи М.Плюща закінчується приблизно 1998 роком, а далі автор обмежується переважно переліком подій. Тоді як саме з цього року процеси роздержавлення знову активізувалися і мали суттєву відмінність від попереднього періоду – саме в подальшу п'ятирічку були приватизовані найзначніші промислові підприємства і рушійною силою цього був новий бізнес-клас.

В роботах історика Г.Касьянова суперечливість процесу приватизації показано більш рельєфно. Він констатує, що від отримання власності фактично було усунуто населення країни. В той же час дослідник показує боротьбу між консерваторами – «лівими» (і тут він слушно відзначає, що значну їх частину складало прагматичне промислово-аграрне лобі, які переслідувало власні матеріальні інтереси) та реформістські налаштованими силами, які відстоювали більш цивілізовані форми бізнесу і володіння власністю. І саме уповільнення приватизації, з одного боку, тягнуло економіку у кризу, а з іншого надавало можливість тіньового накопичення первісного капіталу. Дослідник наводить перелік зловживань при приватизації: як й М.Плющ, основними бенефіцарами приватизації він називає керівників підприємств (хоча в інших частинах тексту дослідник змальовує ширше коло тих, отримував зиск).

В цілому, Г.Касьянов негативно оцінює результати приватизації: «Приватизація перетворилася на найнаочніший приклад українського варіанта державного капіталізму, за якого вона не тільки стає засобом збагачення державних чиновників, а й призводить до зрощення держави з приватним бізнесом та їх нелегальної взаємодії. Вона призвела до створення досить вузького прошарку великих власників, який монопольно володіє та розподіляється найприбутковішою частиною власності. Мрія про створення «середнього класу» за рахунок рівномірного розподілу державної власності так і залишилася мрією»²². В то же час він обережно зазначає про позитивність легалізації цієї власності в умовах посилення ролі ринкових механізмів.

Не шкодує чорних кольорів при оцінці приватизації і С.Падалка: «Приватизаційний процес в Україні, що тривав протягом 1994-2004 рр., у свідомості переважної більшості громадян України спра-

ведливо асоціювався, насамперед, як антисуспільне, антиукраїнське і злочинне явище, яке характеризувалося великою несправедливістю, непрозорістю, корумпованістю виключно в інтересах кримінально-кланових структур та окремих осіб, наближених до влади»²³. Втім, загальний аналіз тексту монографії С.Падалки показує, що наведена однозначно негативна теза – це радше данина чи-то поступка історіографічній традиції та громадській думці. Тоді як в інших місцях автор подає набагато складніший малюнок.

Падалка пропонує наступну періодизацію приватизаційних процесів:

1) Початковий період 1992-1994 років, коли приватизація відбувалася під тиском частини «червоних директорів», тоді як їх протистояли чиновники галузевих міністерств, що намагалися зберегти свій вплив на підприємства. Звернемо увагу на зауваження С.Падалки, що приватизацією на 99% займалися старі «комуністичні кадри»: «ті, хто будували комунізм, апріорі були не здатні провести приватизацію з мінімальними матеріальними та моральними втратами для суспільства»²⁴.

2) Період компромісу 1994-1998 років між ФПГ і владою (в особі президента Л.Кучми), в результаті якого політична лояльність великого бізнесу обмінювалися на привабливі промислові активи.

3) 1998-2004 роки – приватизація на вимогу ФПГ, або «затягнута приватизація», яка стало можливою внаслідок складання клієнтських відносин між урядовцями та великим бізнесом.

4) Після 2004 року – період зниження темпів приватизації та одночасних спроби реприватизації та легалізації раніш здобутої власності.

В той же час, можна погодитися з такою оцінкою дослідника: «Стихийний, практично безконтрольний з боку суспільства, розвиток приватизаційних процесів в Україні призвів до розробки та реалізації механізмів незаконного збагачення і привласнення державної власності під псевдо гаслами типу: «забезпечення соціальної справедливості» тощо. Водночас це зробило нових власників держмайна заручниками високих посадових осіб держави»²⁵.

Бізнесові та владні еліти

В перших роботах істориків, в яких підводилися підсумки початкового етапу розвитку України після отримання незалежності,

давалася однозначно негативна оцінка новому підприємницькому прошарку та й в цілому відходу від соціалістичного ладу. «Верховенська, поза волею народу, абсолютизація відмінного від соціалізму способу виробництва, як і належало чекати, крайнє поляризувала суспільство, де мізерна меншість (становить близько 1%) населення компрадорської, а більше – доморощеною спекулятивною буржуазії (себе вони величають діловими людьми) впродовж самого короткого часу стала багатою та надбагатою. Їх супроводжує вишуканий антураж розкоші, іномарки машин, вони обзавелися без оглядки вже персональними охоронниками і навіть службами безпеки», - відзначалося в колективній монографії «Україна незалежна: час випробувань, сподівань»²⁶.

Відзначимо, що вже з погляду 2002 року М.Плющ вказував, що в промисловості основний зиск від приватизації отримав директорський корпус. Принаймні нового бізнес-класу в 1990-х роках дослідник не бачив. Зокрема, аналізуючи результати роздержавлення він пише, «...Виявилось, що підприємства приватизовані їх керівниками і зміна цього керівництва в найближчі часи нереальна»²⁷. Щодо ж ролі паростків нового бізнес-класу в першій половині 1990-х років, то дослідник оцінює її негативно: «У спробах домогтися стабілізації економіки негативну роль відігравали численні комерційні структури та керівники ряду малих підприємств. Останні нерідко виникали на базі державних підприємств, уміло використовували своє становище і перехоплювали дефіцитні товари, «накручуючи ціни». Він них не відставали численні комерційні структури, які користувалися безконтрольністю і невпинно завищували ціни на товари та «заробляли» великі суми на перепродаванні»²⁸. А далі автор взагалі зневажливо пише про підприємців: «...новий середній клас формувався у напівкримінальному середовищі і в силу обмеженості світогляду, прагнення отримати все відразу і любою ціною, звичайно ж не міг заповнити вакуум, що утворився (через зникнення «радянського середнього класу» - В.Г.)»²⁹.

Більш складну і більш адекватну картину становлення підприємницького класу подає Г.Касьянов. Він, відштовхуючись від поглядів західного економіста А.Аслунда, вважає, що в 1990-х роках, в період первісного нагромадження капіталу, провідну роль в економіці зайняли «рантьє», що мали «доступ до експорту про-

мислової і сільськогосподарської продукції, а також енергоносіїв (нафти і газу), доступ до державних кредитів і дотацій». До цієї групи дослідник відніс «все ті ж «червоні директори», верхівка комсомольської номенклатури, частково нові підприємці, що дістали доступ до державної власності через приватизацію, власники посередницьких фірм (які особливо процвітали в енергетиці, торгівлі промисловою та сільськогосподарською сировиною), банкіри (...), державні чиновники та, нарешті, кримінальні елементи, що захопили той або інший сегмент «контрольованої» державою економіки»³⁰.

В кінці 1990-х років частина «рантьє» «дозріла до певного варіанту ринкової економіки». Як результат – сформувався державний капіталізм з елементами вільного ринку. В цих умовах і відбулося формування більш цивілізованих олігархічних структур. А вже на початку 2000-х років бізнес-групи, ставши на ноги, значно посилили вплив на владу, який послабився через події «помаранчевої революції», викликаною в тому числі невдоволенням середнього і малого бізнесу розвитком ситуації в країні. Г.Касьянов подає таке «українське» визначення слова «олігархи» - «це багаті, люди, незаконність багатства яких була поза сумнівом»³¹.

Нарешті, щодо ситуації після 2010 року, Г.Касьянов відзначає: «...консолідація і зосередження влади відбулася за наявності потужних фінансово-промислових груп, які мають безпосереднє представництво у владі. З одного боку, це надає відповідні мобілізаційні можливості для реалізації антикризових заходів, з другого – доводить до граничної межі концентрацію влади і капіталу, коли інтереси великого бізнесу не будуть обмежені нічим крім, внутрішньої конкурентної боротьби та тиску ззовні (з боку) міжнародних фінансових інститутів»³².

При тому що описана концепція Г.Касьянова це значний крок вперед в осягненні ролі великого капіталу, все ж таки вонба виходить з різкого протиставлення інтересів суспільства та капіталу. Тоді як піднесення останнього співпадало з покращення добробуту більшості населення (хоча й не в такому масштабі і темпі, як сподівалися), і навпаки важкі часи для фінансово-промислових груп означали й важкі часи для широких верств населення (знову ж таки з більшою скрутою). Крім того, в цій концепції тільки зафіксована, але не розкрита гостра боротьба, яка велася

вітчизняним бізнесом з бюрократичними структурами (тобто теза про злиття влади та бізнесу дещо перебільшена), між самими ФПГ та проблеми їх утвердженням в світовій економіці.

Дослідник С.Падалка, розмірковуючи над початковим етапом формування класу великих власників, акцентує увагу на щільних зв'язках між старою радянською номенклатурою та новою бізнесовою та владною елітами. Більше того, він називає «червоний директорат» «інкубатором» для олігархів³³. Дослідник наводить такі джерела формування нової бізнесової еліти:

- колишні комсомольські працівники;
- представники наукової еліти;
- представники господарських структур, які займали дрібні посади;
- «кронпринци», успішні сини не менш успішних батьків (чомусь в цю категорію попав й Р.Ахметов, що виріс в бідній шахтарській родині).

На думку С.Падалки, протягом 1990-х років склалася олігархічна система, яка формувалася з двох груп економічно-фінансових інтересів – «корумпованих чиновників і власників капіталів». При цьому політичною опорою процесу створення олігархії названа «партія влади» - «аморфне і ідеологічному плані, неформальне об'єднання, яке включало до свого складу стару комуністичну номенклатуру, технократію та частину нової національної еліти». Однак вже з початку 2000-х років «великий капітал...підім'яв під себе державну бюрократію. Вона була перетворена на платного агента капіталу у державній владі³⁴.

Історія бізнес-структур

На початку 1990-х років дослідники звертали увагу з одного боку, на відсутність конкуренції та засилля монополій в промисловості, а з іншого, що новий – капіталістичний лад – проявляє себе переважно у посередницькій діяльності. В залежності від ідеологічної позиції того чи іншого автора «діставалося» або першим, або другим. В колективній монографії «Україна незалежна: час випробувань, сподівань» автор розділу «Історіософія державотворення і прагматика дійсності» обурювався: «З 100 тисяч діючих в Україні комерційних нових формувань абсолютна більшість, що становлять 70%, здійснюють тільки торгівельно-посередницьку

діяльність і, природно, жодною мірою з виробництвом продукції не зв'язані. Між тим, вони зареєстровані у державних інстанціях як «виробничі» об'єднання. Таке загальнодержавне ошуканство є справжньою рекетирською акцією проти державовладдя»³⁵.

В той же час, ставилося питання і про неефективність дій державної влади в цілому і окремих її гілок зокрема, що унеможливило легальний шлях розвитку ФПГ. Наприклад, про негативну роль лівих сил в Верховній Раді, що заблокували законодавче забезпечення діяльності ФПГ і тим самим загнали їх у тінь, писав й С.Кульчицький. Він так охарактеризував провал розгляду у парламенті відповідного законопроекту: «Цим було перекрито шляхи для реалізації прозорої схеми приватизації великої промисловості. Замість ФПГ стали створюватися не регульовані законом монополістичні об'єднання. Використовуючи зв'язки з представниками виконавчої і законодавчої влади, вони забезпечували собі надприбутки, а державі завдавали величезних збитків»³⁶.

Як вже вище відзначалося, перший системний опис історії вітчизняних ФПГ дав Г.Касьянов. В своїх нарисах новітньої історії України, він акцентує надмірну увагу на президентському указі 1995 року про фінансово-промислові групи, називаючи його «важливою, хоч і досить суперечливою з погляду результатів новацією». Під останнім розумілося наступне: «Як показали подальші події, державна підтримка ФПГ справді створила сприятливі умови для формування та легалізації великого капіталу, але водночас стала солідним прикриттям для формування потужних груп інтересів/впливу у їхній тіньовій діяльності»³⁷. Однак, насправді, на даний указ парламентом було накладено вето, після чого був прийнятий закон «Про промислово-фінансові групи», який скоріше унеможливив створення великих корпоративних структур. Власне, як раз і стало проблемою відсутність законодавчого забезпечення взаємовідносин влади та великого бізнесу, що привело до їх тінізації.

Примітно, в картині економічного розвитку України після 1995 року, яку змалював Г.Касьянов, ФПГ випадають на п'ять років. Він їх згадує вже у зв'язку з тим, що з початку 2000-х років розпочався «поступовий вихід з тіні окремих секторів діяльності фінансово-промислових груп з одночасним завершенням їхнього формування». При цьому дослідник наводить комплекс факторів, що сприяли даному процесу: поліпшення зовнішньоекономічної

кон'юнктури, зростання внутрішнього попиту, урядові заходи. Г.Касьянов акцентує увагу на тому, що великий бізнес все більше працював за ринковими принципами, і наводить слухне спостереження, що в той же час через нього посилювався пресинг на середній бізнес. Цікавим також є спостереження дослідника, що «національною специфікою» ринкової діяльності великого капіталу була потреба підтримання неформальних відносин з владою³⁸.

Г.Касьянов наводить стислий огляд історії провідних вітчизняних ФПГ: «Інтерпайпа», «Систем кепітал менеджмент», групи «Приват», «Індустріального союзу Донбаса», групи братів Суркісів, групи «Укрсіб» О.Ярославського. В «Нарисах» він відзначає, що «фактично всі великі стартові капітали, що з часом обросли потужними активами у вигляді заводів, шахт, транспортних систем, банків, офшорних фірм тощо, мали безпосередній або опосередкований стосунок до посередницьких операцій з енергоносіями»³⁹.

Відзначимо, спокійний, не обвинувачуваний стиль викладу Г.Касьянова. Втім, діяльність ФПГ він оцінює в цілому негативно, вважаючи, що вони «ускладнювали можливості для більш чесної конкуренції, іноземних інвестицій, створювали сприятливі умови для корупції»⁴⁰. Також вказаний дослідник повторює тиражовану тезу про такий недолік великого бізнесу як залежність (з контексту виходить, що її могли, але не хотіли зменшити) від зовнішніх чинників. Тим самим ігнорується особливості роботи базових галузей – гірничо-металургійної та хімічної. По-перше, їх потужності значно перевищують обсяги українського ринку, тому залежність від зовнішніх ринків є природною. По друге, в усьому світі для згаданих галузей характерна циклічність спадів і піднесень (саме тому вартість акцій металургійних компаній на світових фондових ринках в середньому є меншою, ніж, наприклад, енергетичних компаній або банків).

Г.Касьянов дещо поверхово описує розвиток великого капіталу в 2005-2010 роках (очевидно, це пояснюється тим, що це не було основним предметом його дослідження). Але ж саме цей період став роками найбільшої конкуренції між ФПГ в середині країни. Про це дослідник побіжно згадує лише в контексті неоднозначності наслідків реприватизаційних спроб уряду Ю.Тимошенко.

Суть поглядів та оцінок Г.Касьянова великого капіталу в Україні зосереджений в наступній тезі: «Чи не найкритичнішою проблемою української економіки залишається злиття влади і бізнесу в хи-

мерний конгломерат, в якому бізнес здобуває прямий доступ до влади, а влада перетворюється на бізнес. Ідеться не про класичні форми лобіювання бізнес-інтересів через владні інституції (хоча й це не можна оминати), а про пряме зрощення цих двох складових, яке спочатку сприяло швидкій концентрації і збереженню основних виробничих фондів і активів, але так само швидко перетворило корупцію на системний чинник економіки. Тепер воно вже спотворює економічні механізми, створює сприятливе середовище для монополій та олігополій, душить малий і середній бізнес, негативно позначається на фінансовій системі, вбиває конкуренцію та інноваційний розвиток»⁴¹. За логікою дослідника, українська економіка мала була трансформуватися від великої державної власності до дрібної приватної. З погляду глобальних процесів та економічних закономірностей розвитку сучасного виробництва (вимагає фінансових та промислової консолідації) це виглядає досить утопічним.

В монографічному дослідженні С.Падалки безпосередньо ФПП присвячений окремий параграф, однак в різних частинах роботи їм також приділяється увага (в тому числі описані деякі сюжети при приватизації окремих великих або ліквідних підприємств та їх розподілу між бізнес-структурами). Впадає в вічі різниця між описом цього спеціального параграфу та іншими пасажами. На відміну від останніх параграф «Фінансово-промислові групи і економічні інтереси та політичні цілі» витриманий в нейтральному тоні, перелічені економічні фактори, які з одного боку підштовхнули до утворення ФПП, а з другого боку – наведено перелік економічних та соціальних проблем, які вирішувалися цими новими структурами. Зокрема, проблеми формування в ринкових умовах механізму ціноутворення і взаєморозрахунків, стримування інфляції, утримання збиткових підприємств (а значить й трудових колективів), відновлення старих виробничих зв'язків, нарощування експорту тощо⁴².

Дослідник виділяє три етапи в розвитку вітчизняних ФПП:

1) Розподіл сфер впливу між «старим управлінським корпусом» та «новими підприємцями».

2) Досягнення конкуруючими групами консенсусу і розробка ефективної форми співпраці.

3) Боротьба за переділ власності, в результаті якого «нові підприємці» здобули контроль за промисловістю і важелі впливу на виконавчу владу⁴³.

В своїй роботі С.Падалка не розглядає історію тих чи інших великих бізнес-структур. Можна сказати, що він подає статичну картинку, яким був великий капітал на різних етапах свого становлення. Зокрема, на початку особлива увага приділена підприємствам та організаціям, які входили до російських ФПГ. Однак подальшого розгляду цього сюжету немає. Потім побіжно розглянуто регіональні аспекти формування вітчизняних ФПГ. Нарешті, він подає великій капітал за критерієм управляючих компаній, які дали назву тим чи іншим фінансово-промисловим конгломератам. Також окрема увага приділена інноваційно-інвестиційній та благодійній діяльності українського великого капіталу, їх мас-медійним активам. Однак, варто відзначити, що ці аспекти висвітлені пунктирно, без докладного аналізу та порівнянь.

Висновки

Результати аналізу історіографії становлення та розвитку великого капіталу в новітній Україні показують дефіцит комплексних досліджень. Системний погляд на дану проблему подається лише в декількох працях (Г.Касьянов, С.Падалка).

Що стосується окремих аспектів вказаної проблематики, то відносно вивченою є тема приватизаційних процесів та частково початковий етап формування підприємницького класу. Однак і тут спостерігається недостатність осмисленого та неупереджено поданого фактографічного матеріалу.

В цілому, в працях спостерігаються такі недоліки.

По-перше, як це не дивно, ігнорується базовий принцип історичних досліджень – історизм. Суперечливі соціально-економічні процеси, які привели до формування вітчизняних ФПГ, розглядаються в більшості з проаналізованих праць не стільки із контексту тогочасної конкретно-історичної ситуації, скільки з певних морально-етичних чи-то ідеологічних позицій або, навіть, побутових стереотипів. Тому не випадково негативні оцінки мають надто емоційний характер. Частково, це обумовлено тим, що важко дистанціюватися від недавніх подій, коли начебто «народна» власність (якою вона насправді не була) перейшла до рук невеликої групи людей. Однак якщо поглянути на досвід країн Центральної та Східної Європи і пострадянських республік, то всюди проходив подібний процес – десь з меншою кримінальною складовою, десь з більшою, і в жодній країні населення не стало

новим власником. Але в більш благополучних країнах діяли інші компенсаційні фактори, яких за визначенням не було у України (не говорячи вже про руйнування традиції підприємництва).

Тут ми виходимо на другий недолік – ігнорування світових тенденцій та глобального контексту розвитку вітчизняного великого капіталу. Оскільки Україна має відносно відкриту економіку, то постійно треба звертати увагу, як глобальні процеси відображалися на країні. Крім того, треба виходити з того, що з самого початку великий капітал працював на світових ринках і критерієм його успішності \ не успішності були міжнародні досягнення, а внутрішній ринок виступав як другорядний. Нарешті, оцінюючі ефективність дій великого капіталу треба порівнювати його і з радянськими часами та умовами, і з аналогічними структурами в країнах з перехідною економікою.

По-третє, вузькість інтерпретацій. Вітчизняним дослідникам здається, що в Україні соціально-економічні трансформації відбувалися за «найгіршими» сценаріями і що та модель відносин бізнес-влада, яка склалася найбільш небезпечна і т.д. З цим важко погодитися. Дійсно, у порівнянні з розвинутими західними країнами українська практика досить ущербна, однак на фоні альтернативних варіантів, які демонструють пострадянські країни, вона має ряд безумовних переваг. Зокрема, в Україні традиційно зберігалася конкуренція між ФПГ, в тому числі в кулуарах влади, і це є фундаментом демократичного розвитку. Тоді як в тій же Росії відбувається одержавлення фінансово-промислових груп при згортанні демократичних свобод. В Білорусі взагалі не варто вести мову як про ФПГ, так і про демократію. Крім того, варто звернути увагу, що ті вітчизняні ФПГ, які вижили на сьогоднішній день тому, що сповідували більш цивілізований підхід і до ведення бізнесу, і до відносин зі суспільством та владою. Відповідно, розгортання їх критики – лише уповільнює їх подальший розвиток в інтересах суспільства. В цілому, для робіт істориків характерна емоційність оцінок та інколи згущення фарб при висвітленні економічних процесів та дій великого капіталу.

По-четверте, ігнорування галузевих особливостей та економічних закономірностей. Історики в більшості ігнорують той аспект, що галузі на базі яких виникли вітчизняні ФПГ визначають сильні та слабкі сторони останніх, та навіть змушують їх шукати

важелі впливу на владу. Все врахування обмежується лише згадками про зношеність основних фондів та високу енергоємність. Досить поверховими є негативні оцінки низьких капіталовкладень ФПП в технологічну модернізацію. Для початку для цього треба мати кошти: коли вони були зароблені, тоді почалися капітальні ремонти та заходи щодо технологічного переозброєння. Однак лише тоді, коли були побудовані більш-менш прозорі управлінські структури, тоді ФПП почали залучати відносно дешеві кошти на світових фінансових ринках і саме тоді розпочалася реалізація амбіційних модернізаційних програм. Крім того, не варто забувати, що частину обладнання промислових підприємств варто було просто здати на металобрухт ще на початку 1990-х років. До того ж історики мало використовували публікації економістів, промисловців та й спеціалізованої преси. Звідси в текстах з'являються фактографічні помилки або поверхово висвітлюються суперечливі процеси в реальному секторі економіки.

П'яте, остання за переліком, але не остання за значимістю. Жорстке протиставлення (свідоме або несвідоме) в дослідженнях інтересів суспільства та великого бізнесу – контрпродуктивне. Великій бізнес є основою господарської діяльності в розвинутих країнах, а перерозподіл його прибутків і усупільнення власності відбувається через ринок цінних паперів. Кожен може купити собі «частку» найбільших корпорацій. Відповідно, для українського суспільства і держави більш плідним буде не акцентування уваги на несправедливості в 1990-х роках, а підштовхування бізнесу до цивілізованих шляхів розвитку. Причому це вигідно і самому великому бізнесу – інакше він не зможе вижити в умовах глобальної конкуренції, і соціуму – це тільки підвищить його добробут.

¹ Наприклад, див. Українське село у 20-90 роках ХХ століття. – К., 1998; Соціально-економічні проблеми реформ у агропромисловому комплексі України (1991-1998 роки). – К., 1998; Україна на зламі історичних епох (формування виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.)). – К., 2000; Історія українського селянства. – К., 2006. – Т.2.

² Смолій В.А. Актуальні проблеми розвитку історичної науки в сучасних умовах // Соціально-економічні перетворення в сучасній Україні. – К., 2001. – С.5-6, 8.

³ Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991-2009). – К., 2010. – С.41.

⁴ Десять років незалежності України: минуле та сучасне державотворення: Наук.збірник. – К., 2003.

⁵ Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К., 2001.

⁶ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002.

⁷ Падалка С. С. Вказ. пр.

⁸ Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2.

⁹ Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. – К.,2008.

¹⁰ Падалка С. Вказ. праця. С.5.

¹¹ Україна на зламі історичних епох (формування виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 рр.). – К., 2000. – С.249.

¹² Україна незалежна: час випробувань, сподівань. – К., 1993. – С.77.

¹³ Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу. Вказ пр. С.115-116.

¹⁴ Плющ М. Проблеми економічного розвитку і переходу до ринкових відносин // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 5-ій річниці незалежності України. – К., 1997. – С.137-138.

¹⁵ Пивоваров с. Постприватизационное развитие предприятий, комплексов, отраслей. – СПб, 2004. – С.24-25.

¹⁶ Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К., 2001. – С.219. Зазначимо,що ця робота (точніше її економічний розділ) був цікавою, але невдалою спробою вписати новітню економічну історію України в загальносвіттовий контекст (див. розділ Перетворення директивної економіки в ринкову). Українські сюжети так і залишилися «відірваними» від глобальних сюжетів.

¹⁷ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002. – С.188.

¹⁸ Там само. С.178.

¹⁹ Там само. С.188.

²⁰ Там само. С.188-189.

²¹ Горбулин В. Без права на покаяние. – Харьков, 2009. – С.341.

²² Касьянов Г. Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2. – С.538.

- ²³ Падалка С. Вказ.пр. С.22.
- ²⁴ Там само. С.24.
- ²⁵ Там само. С.33.
- ²⁶ Україна незалежна: час випробувань, сподівань. – К., 1993. – С.23.
- ²⁷ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002. – С.188. Втім, як показав подальший перебіг подій, зміна керівництва або втрата ними новонабутої власності відбувалася досить активно. А розмах рейдерських захоплень промпідприємств і установ після 2004 року в великій мірі був спровокованою саме намаганням нового бізнес-класу перерозподілити власність на свою користь, а передумовою цьому послужила низька ефективність роботи цих підприємств.
- ²⁸ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002. – С.53-54.
- ²⁹ Плющ М. Промисловість України у 80-90-і роки: люди, проблеми, уроки. – К.,2002. – С.242.
- ³⁰ Касьянов Г. Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2. – С.533.
- ³¹ Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. – К.,2008.- С.187.
- ³² Касьянов Г. Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2. – С.560.
- ³³ Падалка С. Вказ. праця. С.54.
- ³⁴ Там само. С.55
- ³⁵ Україна незалежна: час випробувань, сподівань. – К., 1993. – С.23.
- ³⁶ Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу. Вказ пр. С.115.
- ³⁷ Касьянов Г.Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С.149.
- ³⁸ Касьянов Г. Економіка перехідної доби (1991-2010) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т.2. – С.549.
- ³⁹ Касьянов Г.Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С.73.
- ⁴⁰ Там само. С.552.
- ⁴¹ Там само. С.522.
- ⁴² Падалка С. Вказ. пр. С.267.
- ⁴³ Там само.